

connexions

Governar Catalunya, governar els territoris

vista prèvia >

La realitat territorial del país és heterogènia i, per tant, ha de tenir unes polítiques que puguin adaptar-se i respondre a aquesta diversitat territorial. I ara no és el cas. La governança dels territoris és bàsica per poder ordenar i equilibrar el país. Les àrees metropolitanes són una realitat que cal recollir, de la mateixa manera que cal potenciar la xarxa de ciutats mitjanes i tenir una agenda rural sòlida. El repte de la governança territorial és immens i en aquest article s'apunten algunes línies d'actuació.

Mariona Tomàs Fornés

Professora agregada del Pla «Serra Húnter» a la Universitat de Barcelona

@mariona_tomas

Introducció

Actualment, el 55% de la població mundial viu en àrees urbanes, i es preveu que aquest percentatge arribi al 68% al 2050. A Europa, les persones que viuen en àrees urbanes representen el 75% de la població total.¹ Els grans reptes que tenim com a societat —la cohesió social, la lluita contra el canvi climàtic, entre d'altres— són reptes a escala urbana i metropolitana. L'aprovació de l'Agenda 2030 i dels Objectius de Desenvolupament Sostenible el 2015, com també de l'agenda urbana mundial i europea un any després, posa de manifest la rellevància de la qüestió urbana en la societat actual i futura.

Catalunya segueix aquesta tendència: cinc milions d'habitants viuen en l'anomenada regió metropolitana de Barcelona, formada per 160 municipis. En altres paraules, el 66% de la població catalana es concentra en el 16% dels municipis, mentre que la majoria dels municipis de Catalunya —735 de 947, el 77%— tenen menys

de 5.000 habitants i acullen el 10% de la població total. Si ens fixem en els 36 municipis que conformen l'Àrea Metropolitana de Barcelona (AMB), agrupen 3,2 milions d'habitants, el 42% de la població catalana, en un territori que representa el 2% de la superfície total de Catalunya. La densitat —nombre d'habitants per quilòmetre quadrat— també és dispar a Catalunya, donant lloc a una AMB molt densa —més de 300 habitants per quilòmetre quadrat, superant els 16.000 habitants per quilòmetre quadrat en barris de Barcelona i l'Hospitalet de Llobregat—, i un interior molt menys dens, amb molts municipis on la densitat no arriba als 10 habitants per quilòmetre quadrat.²

Com governar un territori tan desigual? Com trobar fórmules de geometria variable per donar resposta als diversos reptes, tant en l'àmbit rural com urbà? En aquest article tractem aquestes qüestions, que creiem cabdals però que, malauradament, són residuals a l'agenda política.

Territori dispar, disseny institucional uniforme

La qüestió de l'organització territorial a Catalunya ha estat altament polititzada, especialment pel que fa al debat sobre l'encaix entre la «Catalunya interior» i la «Barcelona metropolitana», dos conceptes que es presenten com a realitats uniformes i que amaguen una complexitat territorial més àmplia. Com explico abastament al llibre *Governar la Barcelona real. Pasqual Maragall i el dret a la ciutat metropolitana*,³ els anys 1980 es caracteritzen per un enfrontament ideològic entre dues visions del territori, encapçalades per Jordi Pujol (1930) i Pasqual Maragall (1941). Un dels temes essencials és quin ha de ser el paper de Barcelona com a capital de Catalunya i quina és la fórmula institucional per governar un territori amb tantes diferències. Així ho fa palès l'anàlisi de la correspondència entre Pujol i Maragall als anys 1982 i 1997 —que analitzo al capítol 4 de l'esmentat llibre.

1 ONU, *World Urbanization Prospects 2018: Highlights*.

2 GENERALITAT DE CATALUNYA, *Agenda dels Pobles i Ciutats de Catalunya 2050*.

3 TOMÀS, *Governar la Barcelona real. Pasqual Maragall i el dret a la ciutat metropolitana*.

La visió uniformitzada del territori català encara és molt present en l'aplicació de les polítiques públiques, com es va demostrar, per exemple, en la gestió de la pandèmia

La pugna política en el context de la Barcelona preolímpica es va traduir en l'aprovació de les Lleis d'Organització Territorial de Catalunya (LOT) al 1987, que suposaven la creació de les comarques com a govern supramunicipal a tot el territori, inclòs el metropolità. La dissolució del govern metropolità existent —la Corporació Metropolitana de Barcelona— va suposar la negació del fenomen metropolità. Aquesta no va provenir únicament per part del Parlament de Catalunya —amb majoria convergent—, sinó també pel conjunt d'alcaldes metropolitans —de majoria socialista—, que no van donar suport a Maragall. Les LOT van fragmentar el territori metropolità, creant quatre comarques que aplegaven parcialment o total els municipis metropolitans i creant dues entitats sectorials —de transport i medi ambient. Paral·lelament, els municipis metropolitans de color polític afí van decidir continuar cooperant en el marc d'una mancomunitat de municipis, creada al 1988. Durant la dècada de 1990, les dues entitats i la mancomunitat, formades per un número diferent de municipis, van continuar funcionant: les primeres amb una lògica sectorial i la segona com a ens al servei

dels ajuntaments, en detriment de la mirada metropolitana que havia volgut impulsar Pasqual Maragall.

Qüestions com la mida dels municipis i la coexistència de diputacions provincials i comarques van impulsar un intent de reforma de l'organització territorial de Catalunya al 2000 a iniciativa del Parlament de Catalunya. Es va presentar i debatre «L'informe sobre la revisió del model d'organització territorial de Catalunya», conegut com a Informe Roca fruit de la presidència de Miquel Roca (1940) de la comissió d'experts que va elaborar el document. Aquest informe plantejava diverses accions adreçades als municipis amb menys habitants, altres adreçades a la divisió comarcal i el funcionament dels consells comarcals i finalment introduïa les vegueries com a nova delimitació pròpia de cooperació entre municipis, en substitució de les províncies. L'Informe va generar una gran polèmica —especialment en relació amb la configuració del mapa municipal i la supressió dels municipis més petits— i finalment les accions de reforma van quedar bloquejades.

Al 2006, l'Estatut d'Autonomia de Catalunya reconeixia la designació de les vegueries com l'àmbit territorial específic per a l'exercici del govern intermunicipal de cooperació local i també l'existència d'àrees metropolitanas, en plural. Dues lleis van ser aprovades a l'últim ple de la legislatura de 2006-2010: la Llei de Vegueries i la Llei de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. Mentre que la primera no s'ha implementat, la segona va donar peu a la creació de la institució metropolitana, amb el suport de tots els grups parlamentaris. La virulència del debat metropolità dels anys 1980 quedava, doncs, enrere i es reconeixia l'especificitat metropolitana barcelonina.

Tanmateix, la visió uniformitzada del territori català encara és molt present en l'aplicació de les polítiques públiques, com es va demostrar, per exemple, en la gestió de la pandèmia. Tal com explico en un article sobre la governança durant la pandèmia de la Covid-19,⁴ la divisió en regions sanitàries i la gestió dels confinaments perimetrals va posar de manifest la

4 TOMÀS, «Impacto de la crisis del COVID-19 en las grandes áreas urbanas y metropolitanas».

Tant la ciutat de Barcelona, com l'àrea i la regió metropolitana tendeixen a perdre pes relatiu en termes demogràfics sobre la totalitat de Catalunya

incapacitat del Govern de la Generalitat de donar una resposta que inclogui la variable territorial.

En primer lloc, el Govern de la Generalitat no va tenir en compte la unitat del territori metropolità —la Regió Sanitària Barcelona— a l'hora de plantejar les fases de la desescalada a la primavera del 2020. El territori objecte de les polítiques era la delimitació administrativa dels tres àmbits territorials: regió metropolitana nord, regió metropolitana sud i Barcelona ciutat, aplicant fases diferents per a cadascun dels àmbits territorials. A la pràctica, això va significar que les mesures per a la ciutat de Barcelona eren diferents de, per exemple, les ciutats veïnes de Sant Adrià del Besòs o l'Hospitalet de Llobregat. A un costat del carrer es podien fer certes activitats, però a l'altre no, creant desconcert ciutadà. Així, per a la desescalada, no es va considerar ni la dimensió metropolitana dels 36 municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona ni la dels 160 de la regió metropolitana.

El decalatge entre la definició administrativa del territori metropolità en matèria de salut i la definició

institucional va ser patent. D'una banda, el Govern va treballar amb les tres regions sanitàries —divisió administrativa—, mentre que la definició institucional del fet metropolità correspon a un ens de govern propi, l'AMB. En conseqüència, mentre que les condicions de la desescalada es van aplicar en uns àmbits, la capacitat d'aplicar polítiques relatives a aquesta desescalada i les decisions que es van poder prendre des de l'AMB només van afectar una part dels municipis metropolitans, pertanyents a tres àmbits territorials diferents.

El segon exemple fa referència als confinaments perimetrals municipals i comarcals, que es van aplicar de manera uniforme —tret de moments puntuals per brots localitzats—, tot i que l'impacte de la Covid-19 va ser desigual al territori. La decisió d'impedir la mobilitat entre municipis o comarques es va fer sense tenir en compte ni l'especificitat metropolitana ni la rural. Així, es van aplicar mesures homogènies a un territori heterogeni. En el cas dels pobles molt petits, el confinament municipal era impossible de complir, atès que molts no tenen els serveis ni comer-

ços necessaris. A més a més, la gran majoria se situen en entorns poc poblats i on no hi ha aglomeracions, per tant, amb un risc baix de contagi. En el cas de les ciutats grans, la situació va ser la inversa: el fet de no poder sortir del municipi es va traduir en una saturació dels espais verds i d'esbarjo disponibles, com ara Collserola a Barcelona.

En resum, hi ha unes especificitats territorials pròpies que s'han de considerar, i que s'han de poder traduir en polítiques i un disseny institucional que no sigui uniforme. En aquest sentit, al 2022 s'han aprovat de manera separada l'Agenda Rural de Catalunya i l'Agenda dels pobles i ciutats Catalunya 2050 —coneguda com a Agenda Urbana. Una política territorial necessàriament ha de tenir en compte la relació entre aquests territoris, ja que comparteixen reptes comuns com són la transició energètica, la gestió de l'aigua o la sobirania alimentària, per citar-ne tres exemples. A més a més, cal tenir en compte que tant la ciutat de Barcelona, com l'àrea i la regió metropolitana tendeixen a perdre pes relatiu en termes demogràfics

Els habitants dels diversos municipis mostren actituds diferents en relació amb com s'hauria de governar l'àrea metropolitana i si s'hauria d'escollir directament l'alcaldia metropolitana

sobre la totalitat de Catalunya. A diferència del fenomen de concentració de població i activitats característic de les dècades de 1960 i 1970, el pes relatiu de la Barcelona dels cinc milions sobre el conjunt català ha anat minvant.⁵ En efecte, hi ha un augment dels fluxos migratoris de la ciutat i la seva àrea metropolitana cap a la regió metropolitana i zones interiors de Catalunya, així com de grans ciutats a més petites. En altres paraules, des de municipis densos i poblats es migra cap als menys densos i més dispersos. Aquest fenomen ha estat descrit com un moviment «de l'interior a l'exterior i del gran al petit» i ha succeït no només en l'àmbit metropolità, sinó a tot Catalunya.⁶

Una mirada que tingui en compte les especificitats del territori i alhora entengui la seva interdependència també és necessària a escala metropolitana, com tractem al punt següent.

5 PLA ESTRATÈGIC METROPOLITÀ DE BARCELONA, *Compromís Metropolità 2030. Una estratègia per la ciutat dels cinc milions.*

6 ALBERICH, «L'ús de l'espai».

Governar la metròpoli

La «Barcelona metropolitana» és més heterogènia que la imatge uniforme que tradicionalment s'ha comunicat d'aquest territori. En el cas dels 36 municipis de l'AMB, a un extrem hi ha un municipi d'1,6 milions —Barcelona— i dos de més de 200.000 habitants —L'Hospitalet de Llobregat i Badalona—; a l'altre, tres municipis menors de 5.000 habitants —La Palma de Cervelló, el Papiol i Sant Climent de Llobregat. Hi ha municipis al litoral, d'altres d'interior; uns amb un sòl majoritàriament residencial; d'altres amb una part important de sòl industrial, forestal o agrícola. Els municipis més propers a Barcelona tenen una densitat molt alta, mentre que els més allunyats tenen una densitat baixa. Les diferències socioeconòmiques són també rellevants, amb fenòmens d'exclusió residencial cada cop més destacats.⁷ A més a més, els habitants dels diversos municipis mostren actituds diferents en relació amb com s'hauria de governar l'àrea

7 INSTITUT D'ESTUDIS REGIONALS I METROPOLITANS DE BARCELONA, *Cap a la metròpoli 2030. Reptes emergents, coneixements innovadors. Anuari Metropolità de Barcelona 2021.*

metropolitana i si s'hauria d'escollir directament l'alcaldia metropolitana.⁸ Com hem comentat, la llei de l'AMB (31/2010) va ser aprovada a l'agost de 2010, i va entrar en funcionament després de les eleccions municipals de maig de 2011. D'elecció indirecta, el màxim òrgan de govern és el Consell metropolità. Aquest està format pels alcaldes dels 36 municipis i un número variable de regidors en funció de la població —actualment són un total de 90 consellers metropolitans. No obstant això, la ciutat de Barcelona té un número fix de representants, 25. Les competències de l'AMB estan relacionades amb la planificació dels usos del sòl, i un dels seus reptes principals és renovar el Pla General Metropolità de 1976. Per aquesta raó, s'està duent a terme un llarg procés de redacció i aprovació del Pla Director Urbanístic Metropolità, que fixarà les bases del nou desenvolupament territorial metropolità. La gestió de les principals infraestructures verdes —platges, grans parcs urbans, així com les lleres dels dos rius que estructuraven el

8 TOMÀS, «Els governs metropolitans d'elecció directa. Reflexions per a l'Àrea Metropolitana de Barcelona».

La gran majoria de les decisions es prenen a nivell gerencial i les discussions al Consell Metropolità poques vegades tenen una repercussió pública

cor metropolità, Besòs i Llobregat— són competència metropolitana, com també el tractament dels residus urbans i la gestió de l'aigua. Altres competències inclouen l'impuls a la mobilitat sostenible, la rehabilitació d'edificis i la promoció d'habitatge públic metropolità. La llei de 2010 reconeix també la capacitat d'impulsar polítiques de desenvolupament econòmic i social i de cooperació internacional.

Tot i això, la institució no gaudeix de molta visibilitat i coneixement entre la ciutadania.⁹ La gran majoria de les decisions es prenen a nivell gerencial i les discussions al Consell Metropolità poques vegades tenen una repercussió pública. En termes d'ingressos, l'AMB depèn en gran mesura de les transferències dels municipis —més de la meitat—, mentre que la resta prové de tarifes de servei —21%— i, en menor mesura, d'impostos propis —13%. Precisament, l'extensió del tribut metropolità al 2019 als divuit municipis on no es cobrava l'impost va generar un rebuig ciutadà, a causa del desconeixement de l'AMB. Així,

el sistema d'elecció indirecta i el finançament —molt dependent de les transferències dels municipis— han afavorit el localisme en detriment d'una visió metropolitana consolidada. Una situació que no és a causa de factors partidistes. Durant la darrera dècada, s'ha desdibuixat la tensió entre els diversos grups polítics, que formen àmplies coalicions de govern. La lògica és purament de rendiment: l'alcalde es deu als seus electors locals i pensa en aquelles inversions i projectes que afavoriran el municipi que representa. En aquest sentit, falta voluntat per tal de reconèixer, acceptar i reivindicar la interdependència dels diversos municipis metropolitans.

Malgrat les limitacions de l'AMB, que de fet és l'únic govern metropolità a l'Estat espanyol, l'existència d'aquesta institució ha generat una sensació d'injustícia per part de les ciutats mitjanes que es troben a la segona corona metropolitana —fora de l'AMB. Aquest sentiment ha donat un nou impuls a l'existent Associació de Municipis de l'Arc Metropolità, formada per Vilanova i la Geltrú, Vilafranca del Penedès, Martorell, Sabadell, Terrassa, Rubí, Mataró, Granollers i Mo-

llet del Vallès. Els alcaldes d'aquestes ciutats consideren que cal fer una «reparació» metropolitana, ja que la ciutadania d'aquest territori és metropolitana per acollir les externalitats negatives —mobilitat, habitatge, infraestructures— però en canvi no es beneficia de les polítiques metropolitanes que impulsa l'AMB. De fet, l'AMB només representa una part de la «Barcelona real», és a dir, la ciutat dels cinc milions d'habitants, configurada pels fluxos de mobilitat quotidiana que van des del Garraf al Maresme, passant pel Penedès i «els Vallesos». Aquest àmbit territorial, traient el Penedès —amb vegueria pròpia—, correspon al de la vegueria metropolitana contemplada a la llei de 2010. La suma d'aquests dos territoris —els municipis de la vegueria metropolitana i la del Penedès— ha estat l'àmbit territorial triat per dur a terme el procés «Barcelona Demà», impulsat per l'associació sense ànim de lucre Pla Estratègic Metropolità de Barcelona (PEMB).

El PEMB neix el 1988, sota l'impuls, també, de Pasqual Maragall, com a eina de reflexió i acció estratègica per a la ciutat postolímpica. El principal instrument per fer la seva

⁹ Ídem.

Sense una solució institucional ideal a curt o mitjà termini, un dels objectius del «Compromís Metropolità 2030» és aconseguir impulsar i mantenir projectes metropolitans al llarg del temps

tasca ha estat l'elaboració de plans estratègics successius —1990, 1994, 1999, 2003 i 2010—, definits amb la col·laboració dels diferents actors socials i econòmics de la ciutat. A diferència d'un govern metropolità com l'AMB, que té unes competències, finançament i abast territorial establert per una llei del Parlament de Catalunya, la planificació estratègica és un instrument *soft* de governança, que permet una major flexibilitat. D'això n'és exemple el PEMB, que ha anat canviant d'escala territorial a l'hora d'elaborar els plans. Al 2000 es va fer el salt de la ciutat de Barcelona a l'AMB, avançant-se més de deu anys a la constitució d'aquesta i aprovant el primer Pla Estratègic Metropolità al 2003. Aquest salt d'escala metropolità es consolida el 2010 amb el pla Visió 2020, però també a nivell orgànic, ja que l'AMB assumeix formalment la presidència del PEMB i s'hi integren els representants dels 36 municipis metropolitans. Des de 2019, el procés de l'elaboració del nou pla fa un altre salt d'escala, arribant a la Barcelona dels cinc milions. Així, el «Compromís Metropolità 2030», presentat el desembre de 2022, obre el debat de construir una governança metropolitana pactada

a una escala més àmplia que l'AMB, unint-se a les veus d'altres agents econòmics i socials del territori, com la Societat Barcelonina d'Estudis Econòmics i Socials de Foment del Treball, Fem Vallès, Barcelona Global o el Fòrum Social Metropolità.

El procés liderat pel PEMB no ha tingut, per ara, un impacte en el disseny institucional, malgrat que el salt d'escala en la governança metropolitana implica plantejar les possibles solucions institucionals a aquesta situació, que comentem breument. Una solució seria crear el Consell de la vegueria de la regió metropolitana de Barcelona —espai de cooperació municipal i descentralització de la Generalitat. Tanmateix, la sentència desfavorable del Tribunal Constitucional i la manca de voluntat dels governs espanyols per redibuixar províncies i diputacions a Catalunya la fa poc probable. Una altra alternativa seria que la Diputació de Barcelona assumís l'impuls a la governança metropolitana. Tot i això, la província abasta un territori més extens —311 municipis— i les responsabilitats de la Diputació se centren principalment a donar suport als municipis petits

i mitjans, no a les ciutats metropolitanas. Una tercera opció seria ampliar l'AMB a més municipis de la regió metropolitana, incloent-hi els més importants, encara que això podria generar duplicitats amb la Diputació i fins i tot revivir velles tensions amb la Generalitat. Finalment, hi hauria la possibilitat d'implementar solucions de caràcter sectorial i *ad hoc* a partir de la creació de consorcis entre municipis, AMB i la Generalitat, com ja existeix en l'àmbit de la mobilitat —Autoritat del Transport Metropolità—, encara que això podria fer encara més complex el dens panorama institucional actual. Si-gui com sigui, qualsevol d'aquestes solucions implicarà reajustaments, resistències, guanys i pèrdues a les relacions de poder territorial. Així, sense una solució institucional ideal a curt o mitjà termini, un dels objectius del «Compromís Metropolità 2030» és aconseguir impulsar i mantenir projectes metropolitans al llarg del temps, promoguts per diferents actors i amb el suport del PEMB, com seria per exemple el desenvolupament de les polítiques alimentàries en clau local i metropolitana. És a dir, sostenir el pols

de la cooperació metropolitana a través de compromisos voluntaris.¹⁰

Per acabar, cal tenir en compte que en aquest breu retrat dels reptes del territori en matèria de governança queden excloses ciutats mitjanes com Manresa, Vic o Igualada. Aquestes capitals de comarca se situen a la frontera de la regió metropolitana, amb un rol inqüestionable en l'àmbit comarcal però més perifèric en el conjunt del territori. Igualment, les àrees urbanes de Girona i Tarragona-Reus no són comparables a la barcelonina, però requereixen també de polítiques comunes en temes com l'urbanisme, la mobilitat o l'habitatge. Per exemple, un estudi recent elaborat des de la Universitat de Girona¹¹ en el marc del procés «Barcelona Demà» analitza el paper de Girona com a capital irradiadora de serveis i d'activitats econòmiques, com també posa de manifest problemes de segregació urbana a una escala

10 MARTÍ-COSTA; TOMÀS; BARRES, «Barcelona: el salto a la gobernanza de la región metropolitana».

11 MARTÍN-UCEDA (coord.), La Regió Metropolitana de Barcelona i les Comarques de Girona: complementarietat, asimetria i articulació del territori en la Catalunya multiescalar.

metropolitana. La diversitat territorial de les comarques gironines es tradueix també en una relació desigual amb la regió metropolitana de Barcelona. En el cas de Reus, el pla estratègic aprovat al 2022 per a la ciutat —Reus Horitzó 32— fa una breu referència a la necessitat de reforçar una mirada metropolitana àmplia. El nou pla estratègic consta que «*l'evolució de la ciutat depèn de la relació amb el territori que l'envolta i s'hi ha de projectar. D'aquesta manera, el pla estratègic defineix un projecte de ciutat en connexió amb els municipis de l'entorn, així com alineat amb les polítiques globals*».¹² Per tant, l'exercici de pensar les polítiques i el futur de les ciutats en clau supramunicipal es va fent més evident més enllà de la realitat barcelonina.

En definitiva, un debat sobre l'organització territorial ha de tenir en compte la diversitat dels pobles i ciutats, però alhora entendre les interdependències que existeixen entre ells. No serà possible afrontar els grans reptes que tenim com a societat, especialment la crisi climàtica

12 AJUNTAMENT DE REUS, *Reus Horitzó 32. Pla Estratègic de Ciutat 2022-2032*.

i les desigualtats socials, sense un acord de reciprocitat urbà-rural i una flexibilitat en el disseny institucional. Les fórmules uniformes de governança territorial ja no són viables. ■

■ Bibliografia

AJUNTAMENT DE REUS. *Reus Horitzó 32. Pla Estratègic de Ciutat 2022-2032* [en línia]. 2022. Disponible a: <www.horitzo32.reus.cat>.

ALBERICH, Joan. «L'ús de l'espai» [en línia]. A *Revista Papers*, núm. 51, pàg. 28-43, 2010. Disponible a: <www.iermb.uab.cat>.

GENERALITAT DE CATALUNYA. *Agenda dels Pobles i Ciutats de Catalunya 2050* [en línia]. 2022. Disponible a: <www.territori.gencat.cat>.

GENERALITAT DE CATALUNYA. *Agenda Rural de Catalunya* [en línia]. 2022. Disponible a: <www.agricultura.gencat.cat>.

INSTITUT D'ESTUDIS REGIONALS I METROPOLITANS DE BARCELONA. *Cap a la metròpoli 2030. Reptes emergents, coneixements innovadors. Anuari Metropolità de Barcelona 2021* [en línia]. A IERMB, 2022. Disponible a: <www.iermb.uab.cat>.

MARTÍ-COSTA, Marc; TOMÀS, Mariona; BARRES, Roger. «Barcelona: el salto a la gobernanza de la región metropolitana». A TOMÀS, Mariona (ed.). *Metrópolis sin gobierno. La anomalía española en Europa*. València: Tirant lo Blanch, 2023.

MARTÍN-UCEDA, Javier (coord.). *La Regió Metropolitana de Barcelona i les Comarques de Girona: complementariedad, asimetría i articulació del territori en la Catalunya multiescalar* [en línia]. A PEMB i Universitat de Girona, 2023. Disponible a: <www.barcelonadema.participa.cat>.

ONU. *World Urbanization Prospects 2018: Highlights* [en línia]. 2018. Disponible a: <www.population.un.org>.

PLA ESTRATÈGIC METROPOLITÀ DE BARCELONA. *Compromís Metropolità 2030. Una estratègia per la ciutat dels cinc milions* [en línia]. 2022. Disponible a: <www.comprimismetropolitacat.cat>.

TOMÀS, Mariona. *Governar la Barcelona real. Pasqual Maragall i el dret a la ciutat metropolitana* [en línia]. Barcelona: Fundació Catalunya Europa, 2017. Disponible a: <www.catalunyaeuropa.net>.

TOMÀS, Mariona. «Els governs metropolitans d'elecció directa. Reflexions per a l'Àrea Metropolitana de Barcelona» [en línia]. A *Revista Papers*, núm. 61, pàg. 53-59, 2018. Disponible a: <www.iermb.uab.cat>.

TOMÀS, Mariona. «Impacto de la crisis del COVID-19 en las grandes áreas urbanas y metropolitanas». A FONT, Tomàs; VILALTA, Marc (dirs.). *Anuario del Gobierno Local 2020. Edición especial XXV aniversario. El impacto de la crisis del COVID-19 en los Gobiernos locales*. Madrid: Fundación Democracia y Gobierno Local, pàg. 72-90, 2021.